

Prinos poredbenoj analizi ekologijskog horizonta prve i druge hrvatske modernizacije*

Ivan Rogić

Arhitektonski fakultet Zagreb

Sažetak

U radu autor analizira osnovne razlike između dva glavna razdoblja hrvatske modernizacije. Autor ih naziva »prvom« i »drugom« hrvatskom modernizacijom. Prva je ograničena na razdoblje između Hrvatsko–ugarske nagodbe i Prvog svjetskog rata (1868–1914), a druga na razdoblje djelovanja socijalističkog poretka u Hrvatskoj (1946–1990). Autor pokazuje da je prva modernizacija reducirana, zbog niza strukturnih okolnosti svojstvenih periferijskim društvima, na proces izgrađivanja institucija. Na tragu M. Webera taj proces autor naziva birokratizacijom. U odnosu spram okoliša to razdoblje, budući da je nemoćno razviti industrijalizam, i nije proizvelo posebno drastične poremećaje. Naprotiv, ono se u planiranju gradova i obradi pejzaža orijentira predodžbom o okolišu kao nacionalnom zavičajju.

Druga modernizacija, po autorovoj ocjeni, temelji se na industrijalizaciji koja je posljedica nužde poretka da stvori socijalnu situaciju u kojoj će se moći legitimirati kao povijesno zasnovan i samorazumljivo poredak. Zbog toga industrijska struktura koja se oblikuje nije, a ne može ni biti, posljedica tržišne racionalnosti nego posebnog kodiranja industrijskog sektora koje taj sektor definira kao drugu prirodu, točnije, društvenu nad – prirodu. Zahvaljujući tomu, sve glavne institucije poretka nastoje se oblikovati po predlošku glavne industrijske ustanove, tvornice, a društvenu cjelinu predočiti kao tehničku zajednicu. Budući da je na djelu strategija podupiranja zastarjele industrije, ekologijska bilanca toga razdoblja sastavljena je od niza primjera drastičnog ugrožavanja okoliša. Ali, zbog nesposobnosti industrije da se formira kao regionalna struktura, ekologijsko ugrožavanje nije probilo okvire lokalnih poremećaja u velikim hrvatskim gradovima.

Autor upozorava da u razdoblju nakon 1990. zbog odsutnosti kritičkog vrednovanja hrvatske modernizacije u Hrvatskoj djeluju tendencije koje slijepu ekologijsku praksu iz prijašnjeg razdoblja nastoje ustaliti. Autor naznačuje i nekoliko kritičnih uporišta korisnih u delegitimiranju tih tendencija.

Ključne riječi: birokracija, ekološka bilanca, Hrvatska, industrija, modernizacija, racionalnost, tržište

KOLIKO (HRVATSKIH) MODERNIZACIJA?

Uporabljeni naslov rada potiče na »minimalistički« zaključak da je u Hrvatskoj bilo više modernizacija. Dakako da se one mogu obuhvatiti i jedinstvenim označiteljem: moderno razdoblje ili, skraćeno a konvencionalno, moderna. Kada se, primjerice, želi razviti jasnija slika razlike između razdoblja promjena u hrvatskom društvu do, grubo uzevši, posljednje trećine prošlog stoljeća i razdoblja nakon te vremenske razdjelnice, uporaba jedinstvenog označitelja za cijelo novo razdoblje višestruko je korisna. Slaba

* Rad se temelji na autorovu izlaganju na hrvatsko–njemačkom simpoziju Goethe–Instituta Zagreb i časopisa »Socijalna ekologija« *Ekološki izazovi modernom društvu*, održanom 25. i 26. travnja 1996. godine u Goethe–Institutu u Zagrebu.

strana takva postupka, međutim, leži u činjenici da on može stvoriti privid kako je moderno razdoblje toliko jedinstveno da su mu dodatne razlike zapravo nepotrebne. Možda je takvu klasifikacijsku naviku i opravdano njegovati kada su predmetom analize stabilna europska društva, kakva su, primjerice, britansko, francusko, pa čak i njemačko, tijekom posljednjih stotinjak godina. U njihovoj je preobrazbi naprosto moguće pronaći više primjera koji su uvjerljivi u ulozi pokazatelja unutrašnjeg kontinuiteta, neovisno promatra li se kontinuitet samo u posebnim društvenim institucijama ili kao generalizirani predložak socijalnog djelovanja. Nasuprot njima, društva s europske periferije mogu ponuditi uvjerljivo manji broj takvih primjera. Češći modelski i organizacijski rezovi u periferijskim društvima mogu nekritičnog motritelja navesti na pomisao da su posrijedi dinamična društva, s velikom unutrašnjom sposobnošću za preobrazbu. Vjerojatno to i nije posve netočno kada se govori o modernizaciji srednjoeuropskih društava kakva su, primjerice, njemačko ili češko. Ali u većini društava s klasičnom periferijskom biografijom čestoća rezova najviše govori o odsutnosti snage i sposobnosti da društvene institucije i akteri samostalno nadziru i oblikuju vlastitu preobrazbu. U tu skupinu europskih društava opravdano je uvrstiti i hrvatsko. Veći broj posebnih modernizacijskih razdoblja u okviru jedinstvenog razdoblja modernizacije ne držimo znakom posebne otpornosti i dinamičnosti. Naprotiv, držimo ga znakom otežane ili osporene moderne preobrazbe.

U socijalnoj »arheologiji« modernog hrvatskog društva, po našem uvidu, opravdano je razlikovati dvije posebne modernizacijske cjeline.

TEHNIČKA NEZRELOST PRVE MODERNIZACIJE

Prva modernizacija na političkoj razini otpočinje Hrvatsko–ugarskom nagodbom, godine 1868. U toj se nagodbi, poznato je, hrvatsko građanstvo pojavljuje po prvi put kao društveni akter s priznatim državnim ovlastima. Činjenica da je država koju ono predvodi u mnogim bitnim svojstvima osporena iznesenu tvrdnju nimalo ne ugrožava. Manje je, međutim, poznato da ta modernizacija otpočinje jednom dalekosežnom **simboličnom gestom**: postavljanjem kipa bana Josipa Jelačića, središnje osobe u prijelomnim događajima 1848., na istoimeni trg u **budućem** središtu grada Zagreba, u **budućoj** hrvatskoj metropoli, 17. prosinca 1866. godine. Postavljanje mitskog konjanika na glavni gradski trg nije, dakako, u europskoj povijesnoj retorici ništa neobično. Ali u hrvatskom primjeru teško je zanemariti činjenicu da takva retorička gesta bolje pristaje baroknom ili klasicističkom razdoblju. Ili monumentalnoj modi u napoleonskom razdoblju. Na drugoj strani, nije teško uočiti da je ta gesta gotovo sinkrona učvršćivanju novog tipa označitelja europske modernizacije koji se izvode iz otvorene tehnofilije ili, točnije, nove mitologizacije industrijskih sklopova. Prototip takva označitelja jest pariški toranj inženjera Eiffela, podignut u počast svjetske izložbe u Parizu, godine 1889. Po W. Morrisu, riječ je o označiteljima što ih je oblikovao »inženjerski dizajn«. Tom je sintagmom, podsjećamo, W. Morris opisao sve one primjerke nasilnog discipliniranja društvenog okoliša u zapadnim društvima s pomoću sredstava i obrazaca klasičnog industrijalizma. Ružnoća i socijalna neprihvatljivost tih primjeraka natjerala je Morrisa, ali ne samo njega, da toj praksi odlučno suprotstavi dizajnerske prijedloge i rješenja s pomoću kojih će biti moguće društvenu zbilju onodobnih industrijskih društava obraniti od tehnofilskog pustošenja. Pa ipak, baš je pariški toranj inženjera Eiffela ostao središnjim označiteljem cijeloga toga razdoblja.

Njegova tehnička jednostavnost (u funkcionalizmu se poslije voljelo govoriti: racionalnost i tematska apstraktnost), reducirana samo na geometrijsku shemu, jasno nagovještuje obrise značenjskog kruga u kojemu se oblikuje razumijevanje i praksa tadašnje europske modernizacije. M. Weber je tu preobrazbu podveo pod jednu etiketu – racionalizacija; njezina geneza, po Weberovu uvidu, traje više stoljeća. Ali tri posebna događajna kruga, posve specifična, u okviru kojih se građanska racionalizacija ostvaruje kao posebna društvena promjena, s izravnim posljedicama u okolišu, jesu birokratizacija, industrijalizacija, urbanizacija. Hrvatski modernizacijski naum u završnim desetljećima 19. stoljeća ne oblikuje se izvan toga okvira. Premda je periferijsko europsko društvo, tadašnje hrvatsko društvo prirodno baštini sve glavne likove društvene preobrazbe. Međutim, raspoloživa socijalna baština kojom hrvatsko društvo u početnom modernizacijskom razdoblju raspolaže nije dostatna za osnaživanje svih triju procesa istodobno. Na tu činjenicu izravno upućuje spomenuta simbolična gesta s banskim konjanikom. Formalna razlika između njega i Eiffelova tornja najbolje pokazuje o kakvu je raskoraku riječ. Premda je posrijedi, načelno promatrano, isti modernizacijski naum i program, on se u hrvatskom društvu, s obzirom na njegova glavna svojstva, tumači i razumije u drugom ekologijskom horizontu. O kakvu je obzoru riječ neka pokažu idući primjeri (Gross i Szabo, 1992).

Prvi primjer: industrijalizacija. Sve do početka Prvog svjetskog rata u onodobnoj je Hrvatskoj običajna riječ za veću, tehnički bolje organiziranu i uređenu tvornicu – »veleobrta«. Ona pokazuje da je društvena predodžba o novim tehničkim sklopovima još izravno podređena prostodušnoj obrtničkoj imaginaciji. Sukladno slikama podrijetlom iz nje, industrijska proizvodnja nije ništa bitno različito od obrta, samo postupak s djelomično povećanim dimenzijama. Misli se, najprije, na broj radnika, broj sredstava i na veličinu radionice. Riječi: tvornica ili industrija rijetke su. Može se, dakako, prigovoriti kako spomenuti primjer nema socijalnih implikacija, nego da samo upućuje na ustrajnost jezičnih navika i jezičnih klasifikacija, konvencionalnih u svakoj jezičnoj praksi, neovisno o društvenom tipu. Premda se uvjerljivost takva prigovora ne može podcijeniti, ne može se zanemariti ni napadna činjenica da se takva jezična ustrajnost odveć poklapa s procesom usporene tehničke preobrazbe u hrvatskom društvu. Odsutnost riječi »tvornica«, primjerice, u jezičnoj praksi izrazito je sukladna odsutnosti tvornice kao stvarnog organizacijskog oblika u svijetu rada. Zato je razložno pretpostaviti da nije posrijedi posljedica jezične ustrajnosti nego, naprosto, posebni socijalnokonstrukcijski horizont u kojemu još nije oslobođeno značenjsko mjesto za nove vrste industrijskog iskustva.

Drugi primjer: stroj. U svakodnevnoj komunikaciji u hrvatskom se jeziku još u prvim desetljećima ovoga stoljeća tom riječju označuje naprava koja se ne može izraditi u kućnoj radinosti, nego se **mora naručiti** u posebnog, specijaliziranog obrtnika. Riječju se, dakle, označuju alati i naprave koji su samo neznatno zamršeniji od onih što se, u okviru prostodušne tehničke imaginacije u obiteljskom proizvodnom krugu, svakodnevno izrađuju i održavaju. Futurističkom kodiranju značenja te riječi, kakvo se poslije uvriježilo u razdoblju socijalističke modernizacije, nema ni traga.

Treći primjer: urbanizacija. Premda se u razdoblju između Hrvatsko–ugarske nagodbe i početka Prvog svjetskog rata važniji hrvatski gradovi polagano povećavaju, i po površini i po broju stanovnika, udio gradskog stanovništva u ukupnom hrvatskom stanovništvu marginalan je (Karaman, 1991). Zbog posebnih političkih prilika i činjenice da središnja hrvatska vlast ni politički ni razvojno još ne nadzire velike

dijelove zemlje (primjerice, dalmatinske općine na hrvatskom jugu, istarske općine na hrvatskom zapadu), najveće urbane promjene zbivaju se u Zagrebu, u njegovu novom središtu nazvanom Donji grad, te u Rijeci, u »novom gradu«, kako su budući novi dio Rijeke označili gradski planeri iz razdoblja Josipa II., kada su, usput, dali temeljito srušiti zidove stare, srednjovjekovne Rike. Promjene su i u drugim gradovima: Osijeku, Karlovcu, Sisku ili Šibeniku i Splitu. Ali zbog spomenutih okolnosti, modernizacijska volja nije nigdje tako nedvosmislena kao u ta dva grada. Urbana preobrazba Zagreba ima posebni položaj. Njezin je cilj oblikovanje nove nacionalne metropole koja će u isti mah biti i **sredstvom i proizvođačem** promjena u ostatku društva. Ona, dakle, paradoksalno **prethodi** razvijenom programu društvene modernizacije jer mora oblikovati jedno od najvažnijih sredstava i, ujedno, biti radionicom te modernizacije. Pa ipak, unatoč nedvosmislenoj ambiciji organizatora modernizacije, stvarni socijalni okvir urbane preobrazbe u tom razdoblju ne nadmašuje okvir **urbane preobrazbe malih gradova**, s vrlo ograničenim učincima strukturnih svojstava urbanog svijeta na komunikaciju, dinamiziranje socijalnog vremena i interesnu diferencijaciju, na koje, inače, kao na ključne proizvode urbane preobrazbe upućuju sociološki klasici kakvi su Durkheim ili Simmel. Posrijedi je promjena koja u kolektivnom iskustvu hrvatskog društva ne izazivlje uvid da je urbani svijet alternativni okvir socijalnog konstruiranja društvene zbiljnosti. Prije će biti da ona o gradovima govori kao o posebnim slučajevima u društvenoj strukturi, a ne o posebno ovlaštenim proizvođačima te strukture.

Najmanje je netočno ustvrditi kako je **prva hrvatska modernizacija svoje najbolje rezultate imala u procesu birokratizacije**. Tvrdnju treba razumjeti bez negativnih konotacija – dopisanih poslije, napose u društvenoj znanosti dvadesetog stoljeća – pojmu i riječi »birokracija«. U ovom tekstu, baš kao i u konvencionalnoj weberovskoj analitičkoj tradiciji, riječ i pojam »birokratizacija« opisuju, ponajprije, način izgrađivanja osnovnih institucija građanskog svijeta. Načelo dužnosti, kompetencija, hijerarhijska organizacija i razdioba ovlasti, anonimnost, racionalno uređivanje procedure, pravnost i slična obilježja što ih klasična sociološka analiza dopisuje birokraciji, pokazuju da se građansko društvo u jednom razdoblju samooblikovanja odlučilo na vrlo specifične procedure i obrasce u oblikovanju društvenih i komunikacijskih odnosa između pojedinih aktera građanskog svijeta. Te procedure i obrasci leže u temelju posebnog institucionalnog sklopa. Već i zgoļjna povijesna bilanca pokazuje da se u prvom modernizacijskom razdoblju u Hrvatskoj oblikuje i dugoročno ustaljuje nekoliko institucija bez kojih je zbiljnost bilo kojeg građanskog društva nemoguće zamisliti, primjerice: sveučilište, akademija znanosti i umjetnosti, arhiv, nacionalni muzeji i galerije i srodne institucije. Oblikuju se, međutim, i institucije političke sfere: vlada, sabor, ministarstva, službe, zavodi. Tvrditi, dakako, da se mnoge među njima, napose sabor i vlada, oblikuju na potpunoj čistini, izvan svake tradicije, bilo bi besmisleno. I sabor i vlada prestare su institucije, nedvojive od državne samostalnosti. Ali u ovom razdoblju način njihova **tehničkog** oblikovanja, dakle pravila i procedure birokratskog postupka, originalno se oblikuju i mjerodavna su poslije više desetljeća.

Nije posebno iznenađujuća činjenica da je u financijskoj i poduzetničkoj sferi tom, nesumnjivo reduciranom, tipu modernizacije sukladan rentijerski, a ne poduzetnički, kapital. Sve se važnije povijesne analize toga razdoblja slažu u ocjeni da je dotok poduzetničkog kapitala u tom razdoblju u Hrvatsku razmjerno oskudan. Zato su i cjelovitije industrijske investicije naprosto atipične. Ta činjenica ne dopušta zaključak da u onodobnoj Hrvatskoj nema dobrih primjera industrijske sposobnosti. Dostatno

je sjetiti se, primjerice, dokazanih sposobnosti brodograđevne industrije u ondašnjoj Rijeci, koja je sposobna izrađivati brodove i za najstroža brodarska tržišta, ili, pak, tehničke kakvoće šibenske hidroelektrane, koja je po svim najvažnijim parametrima i sukladna i sinkrona najboljim primjerima hidroenergijskih investicija u SAD-u. Ali, u cjelini promatrano, hrvatsko je društvo u tom modernizacijskom razdoblju strukturno prožeto pravilima financijske i poduzetničke racionalnosti što ih definira rentijerski kapital. Za razliku od poduzetničkog, on nije sklon velikim rizicima. A i njegove investicije u društveni okoliš su razmjerno skromne.

Zbog toga ni ekologijska bilanca prve modernizacije ne može biti posebno dramatična. Nisu, dakako, nepoznate i neutemeljene geste **moralne sablazni** zbog teškog položaja pripadnika nižih slojeva, no ne nužno onih industrijskih ili gradskih. Ali te slojeve izravno ugrožava moralna bešćutnost njihovih neposrednih poslodavaca ili pretpostavljenih, a ne opći sustav oblikovanja modernog okoliša. Primjeri opisani u hrvatskoj književnosti iz razdoblja književnog realizma u tom su pogledu vrlo jasni. Samo u rijetkim i atipičnim primjerima u književnim tekstovima vlastitom tematskom obvezom pisac drži analizu i opis propadanja životne zbilje kao takve. Ali je gotovo samorazumljiva tematska obveza analizirati i opisati primjere moralne grubosti. Štoviše, generalna pravila oblikovanja okoliša u tom razdoblju prožeta su **iskustvom dubinske sveze s prirodom** i predodžbom o prirodnosti kao o očekivanoj i neuklonjivoj zadaći građanske modernizacije. Priroda se, dakako, u takvu kontekstu ne razumije i ne predočuje neobuzdano, kao u europskoj romantici. U hrvatskom onodobnom iskustvu to bi značilo veličati tvorbenu silu koja ionako nije podlegla društvenom nadzoru, pa je zato i nezanemarivi protivnik i režiser katastrofa. U obzoru prve modernizacije priroda se predočuje **živom i poželjnom**, ali socijaliziranom toliko da se nedvosmisleno može ustvrditi kako je ona **zajedničkim nacionalnim zavičajem**. Paradigmatični obrazac takva odnosa vidljiv je u oblikovanju niza trgova u zagrebačkom Donjem gradu. Podsjećamo: riječ je o ekskluzivnom mjestu metropolske konstrukcije. Nije Donji grad, dakle, samo donji grad, podgrađe, suburbij, u zgotjnom anatomskom smislu. Da je samo to, njegova preobrazba i ne bi zasluživala posebnu analitičku pozornost, osim kao jedan od izvora uvida u tipične predloške geneze i oblikovanja podgrađa u klasičnom liberalnom razdoblju. Zagrebački Donji grad više je od toga: mjesto gdje se oblikuje i gradi metropola prve hrvatske modernizacije; metropola, rekli smo, zbog općenite sporosti društvene preobrazbe u isti mah preobrazbi prethodi i služi kao glavno društveno sredstvo izazivanja mijene. Zato obrasci oblikovanja Donjeg grada, koliko god izgledali slučajni, a taj dojam i nije bez potpore, napose kada se analiziraju brojne birokratske i političke zgode s kojima je donjogradsko oblikovanje svezano, najpreciznije otkrivaju strukturni predložak s pomoću kojega se orijentira ekologijska praksa prve modernizacije. Donjogradski je javni prostor, shematično rečeno, oblikovan kao **uređeni vrt, perivoj**, što okružuje državne ustanove i stambene rentijere, točnije, stvarne autore i pokretače modernizacije (Knežević, 1994). Gradski inženjer M. Lenuci, ključna autorska figura, svakako nije imao pred očima klasični hrvatski književni fantazam kojim književna tradicija baroknog podrijetla preciznije određuje nacionalni zavičaj: mitsku Dubravu dubrovačkog pjesnika I. Gundulića. Ali je strukturna veza između zavičajnosti donjogradskog trga/perivoja i spasonosne prirode u Gundulićevoj fantaziji očita. Zato je zasnovano reći da, intencionalno promatrano, priroda u prvoj hrvatskoj modernizaciji **uopće nije ugrožena** kao u istodobnoj europskoj ili, barem, u glavnim europskim bazenima industrijaliza-

cije kakvi su rursko područje ili sjeverna Engleska. Štoviše, priroda je u kolektivnoj imaginaciji ondašnjeg hrvatskog društva praktično pomagalo u oblikovanju slike zavičajne središnjosti grada neovisno o tomu što je graditeljska retorika razdoblja već nedvosmisleno »univerzalna« (historijski stilovi, secesija, rani funkcionalizam).

Taj horizont ne opovrgava ni polemični ton što ga u društvo prve hrvatske modernizacije unosi osviješteno seljaštvo pri kraju 19. stoljeća. D. Tomašić (1938) podsjeća da onodobno hrvatsko seljaštvo ne polemizira s tehničkim, čitaj: modernizacijskim, napretkom. Ono, međutim, želi novu znanost, ali za »staru vjeru i poštenje«. Isticanje vrijednosti tradicijskih oblika života i predložaka društvene organizacije nije nikakva originalnost hrvatske seljačke imaginacije. Ono je naprotiv u europskoj seljačkoj povijesti tipično. Njime se, ako ništa drugo, prigodno osnažuje fantazam o početnoj društvenoj pravednosti koja je daljnjom društvenom diferencijacijom razorena. Zato se i svaki novi instrument modernizacije u kritičkoj tradiciji seljačkog svijeta vrednuje s obzirom na njegov prinos poretku »stare vjere i poštenja«. U hrvatskom društvu seljačka samouvjerenost ima i posve empirijski temelj. Na vrhuncu razdoblja prve modernizacije posve je očito da je građanski svijet u Hrvatskoj manjinski i da zbog toga svojstva neće biti sposoban potpuno ostvariti modernizacijski program. Seljački svijet, dakle, na posve neočekivan način – svojim ekolozijskim dimenzijama, postaje neuklonjivi sudionik društvene preobrazbe, a napose procesa državne i nacionalne integracije, gdje, kao što je poznato, demografske bilance nisu zanemariva činjenica. Ta činjenica dodatno učvršćuje granice ekolozijske preobrazbe što su ih prihvatile/razvile hrvatske nacionalne elite u prvom modernizacijskom razdoblju, u ulozi **općih društvenih pravila** oblikovanja i usmjeravanja promjena. Prva modernizacija u onodobnom hrvatskom društvu nije osamostaljena sila što bi imala suspendirati ekolozijsku baštinu; ona se, naprotiv, razumije kao proces njezina potvrđivanja. U obzoru djelovanja gdje je preobrazba reducirana na institucionalnu rekonstrukciju društva i gdje kolektivno pamćenje nije prožeto katastrofičnim slikama rezultata prve industrijske revolucije, kao u engleskom društvu, primjerice, takve se intencije uopće ne doživljuju kao paradoks. Naprotiv, one imaju posebnu čvrstoću izvedenu iz samorazumljivosti socijalnog iskustva što ga je hrvatsko društvo steklo u prvom modernizacijskom razdoblju.

EKOLOGIJSKI PARADOKS DRUGE MODERNIZACIJE

Po našoj ocjeni, druga se hrvatska modernizacija poklapa s, približno, razdobljem socijalizma u Hrvatskoj, dakle, s razdobljem nakon Drugog svjetskog rata. Modernizacija koja se tada oblikuje, unatoč brojnim i očitim razlikama, s prvom ima i jedno važno zajedničko svojstvo: socijalni autor modernizacije **nije većinski** u hrvatskom društvu. Zato je dopušteno reći da ni ta modernizacija nije »odozdo«, dakle posljedica unutrašnjeg strukturnog sazrijevanja hrvatskog društva i njegovih glavnih aktera. Ne može se reći ni da je posljedica zgoljnih kolonijalnih volja što se paradigmatično legitimiraju otimačinom javnih dobara, kakva je, primjerice, zabilježena u Hrvatskoj u razdoblju 1919.–1935., kada se Hrvatska gotovo drži srpskim ratnim plijenom. Najtočnije je reći da je na djelu **modernizacija odozgo**, pod izravnim nadzorom političke elite socijalističkog poretka. U hrvatskim prilikama, zbog ekolozijske prevlasti seljačkog svijeta, ali i žive političke tradicije koja jugoslavensku tvorevinu drži izravnim oblikom uništenja hrvatske državne samostalnosti, ta elita ima jednu neod-

godivu obvezu: praktično i hitno oblikovati socijalni stalež potreban joj za uvjerljivu legitimaciju. Premda, dakako, svoja glavna legitimacijska uporišta izvodi iz utopijske imaginacije, spomenuta elita ne može ostati ograničena samo na načelnu ponudu utopijske mašte. Ne može, zbog toga što likovi takve mašte imaju skromnu vrijednost u svakoj posebnoj socijalnoj akciji kojoj je cilj preobrazba svakodnevice. Drukčije rečeno: poretku je bilo hitno stvoriti industrijsko radništvo. Bez toga sloja teško bi bilo izbjeći prigovor da je posrijedi zgoljna uzurpacija vlasti pod nadzorom manjinske skupine političkih fantasta pod skrbništvom »trećeg Rima«. Ta obveza bitno mijenja samorazumljivi ekologijski obzor prve modernizacije. Mijenja, zbog toga što premješta industrijski sektor, dopušteno je reći: čak i nehotice, na položaj **glavnog konstrukcijskog sektora** društvene zbilje u cjelini. U prvoj modernizaciji, vidjelo se, program se ograničio na birokratizaciju i na tek »herojske« zametke industrijalizacije i urbanizacije. U drugoj, i birokratizacija i urbanizacija samo su prateći procesi industrijalizacije. Ili, drukčije rečeno, formativni predlošci, obrasci, oblikovanja društvenih odnosa, navika i zbilje, izravno se **izvode iz industrijskog sektora**. Korisno je upozoriti da ta neuravnotežena tehnofilija nije u europskom kolektivnom iskustvu bez presedana. Dostatno je podsjetiti na skup praktičnih pravila što funkcionalistički orijentiranim društvenim planerima i inženjerima služe kao priručnik. Među tim pravilima držimo posebno važnim jedno koje podučava da se projektiranje stambenih kuća može najbolje naučiti proučavajući načine projektiranja industrijskih hala i skladišta. Antropologijski sadržaj takva pravila, formuliranog poslije u ekstremnu sintagmu: kuća je stroj za stanovanje, skup je redukcija kojima je zajednički cilj pokazati da se ljudskim opstankom i egzistencijom može **praktično raspolagati kao s industrijskim materijalom**. Toliko koliko je naznačeni stav uvjerljiv u ulozi središnjeg pravila društvene procedure industrijski je sektor socijalno prirodan u ulozi glavnog konstrukcijskog sektora društvene cjeline.

Na toj se podlozi učvršćuje trostruka strukturna uloga industrijskog sektora u oblikovanju društvene zbilje društva druge modernizacije (Rogić, 1994).

Prva i najhitnija jest, kako je naznačeno, legitimacijska uloga. Sektor naprosto mora postati organizatorom većinskog staleža industrijskog radništva. Mora, k tomu, prihvatiti i ulogu socijalnog pejzaža koji je sukladan ideologijskom »oslobođenju rada«. Dakle, sektor na jednoj strani množi broj radnika potvrđujući ih u njihovoj ulozi »otuđenih« bića. Na drugoj strani, pak, množi i broj obećanja, oblika perspektive, koji potiru »otuđujuću« stranu djelovanja industrijskog sektora. Posljedica te dvostrane/dvostruke igre jest strukturno jačanje i **veličine** industrijskog sektora u društvenoj zbilji, i **đubine ovisnosti** članova društva o njemu i promjenama što ih on priprema. Upozoriti je da baš zbog legitimacijske uloge industrijskog sektora autori druge modernizacije nisu pripravnici na njegovu tehničku rekonstrukciju koja bi pripremila i njegovo premještanje na mjesto manjinskog sektora zaposlenosti. Poredak, dakle, strukturno teži okameniti figuru industrijskog radnika na mjestu legitimacijske figure poretka i baš zbog toga nije posebno zainteresiran za tehničke alternative pogodnije za veće ekologijske ili socijalne dobiti. Tamo, pak, gdje sama tehnička zbiljnost društvenih poslova ne dopušta njihovo neposredno prevođenje u industriju, poredak razvija prakse njihova unutrašnjeg preuređenja po obrascima kojima je korijen u industrijskom sektoru, točnije u tvornici. Zadnji takav ambiciozni pokušaj zabilježen je osamdesetih godina u školstvu; njegova programska podloga definirana je izravnim pseudoteorijskim zahtjevom da škola mora imitirati tvornicu.

Druga je uloga konstrukcijska. Industrijski sektor, poznato je, nije samo skup odnosa, društvenih i komunikacijskih, nego i kompleks produkcijskih sila koje su se u modernizacijskom razdoblju nametnule ostalim područjima društvenih poslova kao specifična društvena nad/stvarnost, gdje leže glavni izvori sposobnosti za praktične promjene životnih uvjeta. Zahvaljujući tomu, industrijski sektor najprije postaje obvezujućim sektorom modernog gospodarstva. No njegovu stvarnu djelotvornost poredak ne mjeri gospodarskim učincima. Mjeri je, naprotiv, djelotvornošću s kojom preobražava ne – radničke slojeve u radničke i – radne. Ta mala promjena samo je naoko bezazlena. Ona govori da je autentičan oblik rada samo onaj industrijski. Svi drugi oblici imaju priznat položaj samo onoliko koliko naglašavaju sličnost s industrijskim. Spomenuta promjena, međutim, nije ograničena samo na načelne forme. Preobrazba je, naprotiv, egzistencijalna. Njezini se učinci u društvenoj zbilji akumuliraju kao **serija ireverzibilnih, nepromjenjivih činjenica**, koje više ne dopuštaju da društvena preobrazba promijeni smjer. Na toj se podlozi industrijalizacija učvršćuje ne samo kao politički zadatak i politička obveza poretka nego i kao **forma nužnosti** koja djeluje u ritmovima svakodnevice.

Treća uloga industrijskog sektora jest simbolična. Vidjelo se da imaginaciju aktera prve modernizacije stroj jedva razlikuje od klasične tehničke proteze. U imaginaciji autora druge modernizacije stroj se potpuno planski premješta na mjesto glavnog označitelja ne samo društvene perspektive nego i **označitelja samog društvenog jedinstva**. Premještanje, inače, nije originalnim izumom utopijske imaginacije socijalističkih upravljača. Njime se služe, naznačili smo, konvencionalni akteri europske industrijalizacije tijekom gotovo cijelog 19., a i većim dijelom 20. stoljeća. Ono nudi dvije udobne hipoteze bez kojih se konstrukcijski optimizam niza ambicioznih društvenih učenja ne može ni zamisliti. (1) Društvena se cjelovitost može **tehnički konstruirati**, po predlošku središnje ustanove industrijske preobrazbe: tvornice. Drukčije rečeno: što se pokazalo uspješnim u tvorničkom upravljanju/samoupravljanju mora biti uspješno i u ostatku društva. (2) Socijalni identitet posebnih društvenih sudionika, skupina, nije odredljiv izvan granica i obrazaca što ih određuju modaliteti njegove tehničke prikladnosti. Drukčije rečeno: socijalni identitet posebnih društvenih aktera ili skupina u takvoj konstrukciji društvenosti odredljiv je samo ukoliko ima mjesto u pragmatičnom shematizmu »bitke za progres«. Izvan njega gotovo da nema obrisa. Tu leži razlog činjenice da su svi društveni akteri, koji već i zbog svojih ekoloških obilježja nisu sebi mogli dopustiti atribut – »radni«, bili, uglavnom, suspendirani iz poretku mjerodavne rešetke zbilje. U građanskim društvima, gdje je u proces preobrazbe uključeno više autonomnih aktera, pretvaranje izloženih hipoteza u obvezujuće fantazme moguće je samo na ograničenom području, koje izravno nadziru pojedini industrijski poduzetnici. U okolnostima kakve su u Hrvatskoj, gdje je društvo iz prve modernizacije uzbaštinilo samo glavne ustanove i gdje su rezultati preobrazbe grada i gospodarstva ostali tek nagoviješteni, stvarne osnove na kojoj bi se takva autonomija pojedinih aktera mogla učvrstiti, **nema**. Osim na seoskom području, gdje modernizacije, ozbiljno govoreći, nije ni bilo. Ali se seljaštvo, oblikujući vlastiti politički pokret, na nju pripremalo. Međutim, sukladno utopijskoj, pa onda i političkoj, isključivosti i ekskluzivnosti nadzornika poretka, seljaci su definirani atributom: netehnički »ostatak«, što ga treba hitno preraditi i preobraziti u industrijsku masu. Premda je ta zadaća obavljena s primjernom okrutnošću, ona nije izvedena isključivo iz cinične imaginacije. Nadzornici poretka vjeruju da je prožimanje stanovništva

industrijskom ovisnošću racionalna radnja kojom se u isti mah omogućuje množiti užitek u proizvedenim dobrima (dakle, jedna vrsta socijalne pravde) i mogućnost usavršavanja vlastitih tehničkih sposobnosti (dakle, jedna vrsta perspektive) najširih slojeva stanovništva. Budući da je posrijedi direktivna naredbodavna gesta a ne gesta koja je posljedica unutrašnjeg sazrijevanja i iskustva društvenih aktera, on samo **proširuje opću direktivnu osnovicu poretka**, ali s argumetnacijom da je posrijedi »nužnost razvoja«. Na toj se podlozi učvrstila dugoročna, blago rečeno, mrzovolja spram seljaštva i oblikovalo njegovo praktično iskorjenjivanje. Time je bio suspendiran i jedini društveni akter koji je imao potencijal konkurenta upravljačima poretka. Najdublji paradoks te preobrazbe leži u činjenici da su generativna svojstva prirode, glavnog seljačkog dobra, kao što su: nužnost, autonomnost, životni temelj i srodna, simbolično premještena na industrijski sektor. **On je zauzeo mjesto druge prirode**. Tako se posve izgubila mogućnost da se društvena racionalnost industrije izvodi iz njezine sposobnosti za proizvodnju pragmatičnih dobara.

Drukčije rečeno: u samom središtu druge modernizacije oblikovao se odnos prema industriji koji cijeli modernizacijski pothvat čini **ovisnim o kozmološkom kodiranju industrijskog sektora**. Ta činjenica dopušta mogućnost da strukturno uporište industrijskog napretka uopće ne mora biti sposobnost industrijskog sektora da proizvodi uporabna dobra i da se tehnički usavršava. Na praktičnoj, dnevnoj, razini ona je oslobodila sklonosti neselektivnoj primjeni tehničkih naprava ne samo neovisno o tome koliko su štetne socijalni ili prirodni okoliš nego neovisno i o tomu koliko su one djelotvorne u njihovoj primarnoj ulozi: naprava za praktičnu uporabu. S obzirom na tradiciju prve modernizacije, gdje stvarne predodžbe o stroju nema, to je bilo dovoljno da se u kolektivnom iskustvu učvrste one figure industrijskog sektora u kojima je **posebno naglašena njihova tehnička zastarjelost**. Na toj se slijeposti za razlikovanje tehničkih alternativa paradoks druge hrvatske modernizacije i dovršio. Preobrazba što je otpočela s ekstremnom odlučnošću da stvori novo društvo i novu društvenu zbiljnost, skončala je u praktičnom shematizmu, gdje je reprodukcija industrijske zastarjelosti figura direktivne grubosti poretka. Budući da je i »ostatak« poretka bio izveden iz kozmološkog koda industrijskog sektora, predvidljivo je da je zastara izravno pogodila i te izvedenice. Praktične figure imperativnog zastarijevanja variraju ovisno o pojedinom razdoblju. No od prvih sedamdesetih godina dalje ono je posve očito. Zato osamdesetih godina glavni autori druge modernizacije više nisu bili sposobni organizirati primjerenu socijalnu provjeru novih tehničkih sklopova u, primjerice, energetske proizvodnje, komunikacijske industrije ili ekološki skrupuloznom poljodjelstvu, da podsjetimo samo na one najčešće spominjane. Zaključnih osamdesetih projektirana modernizacija sve je dalje od svojih glavnih obećanja, a, u isti mah, njezine su glavne konstrukcijske odluke sve skuplje.

Ekolojska bilanca druge hrvatske modernizacije bitno je različita od bilance one prve. U njoj su najvažnija dva razmjerno samostalna procesa ekolojskog ugrožavanja.

Prvi nastaje u samom industrijskom dvorištu, dakle u središtima industrijske preobrazbe. Budući da u Hrvatskoj industrijska preobrazba nije dosegla fazu nužnog premještanja industrije na regionalna područja izvan većih gradova, ekolojsko je ugrožavanje ostalo fiksirano za glavna industrijska radilišta, dakle, **za veće hrvatske gradove**, kakvi su, primjerice, osim Zagreba, Rijeka (područje industrijalizirane obale), Split (područje Kaštelanskog zaljeva), Šibenik (industrijska zona u grad-

skom središtu), Sisak (industrijska zona u gradu), Karlovac (industrija u gradu), Slavonski Brod (industrija u gradu). Ekologijsko je ugrožavanje, dakle, pretežno lokalno, bez učinaka na širem području. To još ne dopušta zaključak da u ekologijskoj bilanci druge modernizacije nema globalnih poremećaja. Primjeri kao što su zagađivanje pojedinih većih riječnih slivova, ili velikih rijeka kakva je Sava, ili umiranje šuma na Risnjaku i Velebitu pod utjecajem struja zagađenog zraka, nažalost neuklonjivi su dijelovi te bilance. Ali, komparativno promatrano, ona nije atlasom katastrofičnih prizora.

Drugi proces nastao je kao posljedica raskorjenjivanja sela. On se ponajviše očituje u odsutnosti stvarnih aktera koji o kakvoći prirode kao o vlastitoj životnoj i socijalnoj baštini prirodno i skrbe. U zoni te socijalne praznine nisu neobični ni paradoksalni procesi kakav je i proces povećavanja šumskih površina u Hrvatskoj tijekom sedamdesetih i osamdesetih godina na račun i štetu poljodjelskih. U prvom je procesu na djelu industrijsko razaranje velikih gradova. U drugom je slučaju na djelu **barbarizacija regionalne razdiobe zemljišta** na graditeljsko, poljodjelsko i zaštićeno. U oba slučaja uvid da je simbolično razlikovanje živog/neživog svijeta primarno u društvenom djelovanju i komunikaciji radikalno je osporen. Ali zbog činjenice da se druga hrvatska modernizacija nije prirodno završila, bilanca nepopravljivih šteta nije tako sumorna kao ona u zemljama s dovršenom direktivnom industrijalizacijom.

KAKVA MODERNIZACIJA DEVEDESETIH?

Je li uopće zasnovano pitanje o mogućnostima treće hrvatske modernizacije? Promotrimo li strukturne podloge prve i druge, onda je odgovor na prijašnje pitanje potvrđan. Intencije poretka koji se u Hrvatskoj oblikuje od devedesetih godina dalje svakako uključuju modernizacijsku baštinu prve, a djelomično i druge modernizacije; to znači oblikovanje građanskih institucija, tehnički i organizacijski kompetentno gospodarstvo te društvo ukorijenjeno u urbanim i kulturnim tradicijama hrvatskog građanskog razdoblja. Prakse što su se, međutim, u nizu posebnih slučajeva ustalile u međuvremenu, dopuštaju pretpostavku da se modernizacijska baština nije primjereno prevrednovala. Evo nekoliko primjera.

(1) Sporost u stvaranju nacionalnog sustava ekologijskog prava. Više je posebnih analiza pokazalo da praktično vrednovanje ekologijskih zločina uglavnom ne probija granice slike o funkcionalnim incidentima. Ta vrsta redukcije tipična je za imaginaciju naviknulu na konstrukcijski monopol industrijskog sektora iz prijašnjeg razdoblja.

(2) Nova mitologizacija tržišne racionalnosti. Mitologizacija postaje okvir za očekivanja da će tržište u novim sistemskim okolnostima odigrati ulogu monopolnog jamca modernizacije kakvu je trebala u prijašnjem razdoblju odigrati industrija. Jasno je da bez tržišta nije moguća racionalna (čitaj: moderna) alokacija razvojnih dobara. Ali iz te činjenice još uopće ne proizlazi da je mitologizacija tržišnog orijentiranja dostatan uvjet cjelovite modernizacije. Nužan svakako jest.

(3) Sporost u reviziji modernizacijskih polazišta. Kolika je ta sporost, izravno indiciraju brojne rasprave kojima je cilj (ponovno) nepomirljivo antagoniziranje ekologijskih i ekonomskih dobiti. Ta vrsta shematizacije izgleda uvjerljivo samo kada se modernizacija fiksira za razdoblja ekstremne neobzirnosti, svojstvene i razdoblju druge hrvatske modernizacije. Hrvatsko kolektivno iskustvo iz ratnog razdoblja

potvrdilo je, međutim, uvid koji stoji već u središtu prvog hrvatskog modernizacijskog razdoblja. On pokazuje da su **hrvatski teritorij i okoliš bitna sastavnica kolektivnog identificiranja**. To znači da u praktičnom oblikovanju društvene preobrazbe postaje mjerodavna **predodžba o okolišu kao nezamjenjivom kolektivnom zavičaju**. Sve implikacije toga uvida tek treba izvesti.

(4) Hrvatska je ekologijska bilanca takva da se posebno mora urediti odnos između programa sanacije uzbaštinjenih poremećaja i programa prevencije budućih zagađenja. U tom odnosu **strategijska vrijednost programa prevencije nadmoćnija je vrijednosti programa sanacije**. Iznesceni stav nije posljedica omalovažavanja sanacijskih programa. Uzbaštinjeni ekologijski poremećaji svezani s ratnim štetama uvjerljivom su podlogom isticanja važnosti sanacijskih programa. Ali budući da hrvatsko društvo nema velik broj ekstremnih ekologijskih poremećaja uzbaštinjenih iz prijašnjeg razdoblja, veća opasnost od ekologijskih šteta **prisutna je u budućnosti**. **Zato programe preventive držimo stvarnim zametkom modernizacijskih uporišta trećeg modernizacijskog razdoblja**. Ono se bez obveza proisteklih iz strategija obzirnog razvitka ne može odrediti. Ali obveza prožetih rizičnim ratnim iskustvom koje je višekratno potvrdilo da teritorij nije apstraktna protežnost i da je izravno uključen u oblikovanje kolektivnih struktura i sklopova. **Obnova iskustva teritorijalnosti u tom kontekstu dakle postaje nultim uvjetom odgovorne strategije obzirnosti**.

LITERATURA:

- Černijihov, J. (1988). **Konstrukcija arhitektonskih i mašinskih formi**. Beograd: Građevinska knjiga.
- Gross, M. i Szabo, A. (1992). **Prema hrvatskom građanskom društvu**. Zagreb: Globus.
- Karaman, I. (1991). **Industrijalizacija građanske Hrvatske**. Zagreb: Naprijed.
- Knežević, S. (1994). **Geneza zelene potkove u Zagrebu**, doktorska disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet.
- Pevsner, N. (1990). **Pioniri modernog oblikovanja**. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- Rogić, I. (1994). **Figure ukroćene sreće**. Zagreb: MD, Quorum.
- Tomašić, D. (1938). **Politički razvitak Hrvata**. Zagreb: Hrvatska književna naklada neovisnih književnika.

A CONTRIBUTION TO THE COMPARATIVE ANALYSIS OF ENVIRONMENTAL HORIZON OF THE FIRST AND THE SECOND CROATIAN MODERNIZATION

Ivan Rogić

Faculty of Architecture, Zagreb

Summary

In this paper the author analyzes basic differences between the two main periods of Croatian modernization. The first is limited to the period between Croatian–Hungarian deal and The First World War (1868–1914), and the second to the period of the socialist system in Croatia (1946–1990). The author shows that the first modernization (bureaucratization) is reduced to the process of developing institutions. In the relation towards environment this period has not produced especially drastic disturbances. On the contrary, in the city planning and landscape cultivation it is oriented by the idea on environment as a natural homeland.

The second modernization is based upon industrialism that is a consequence of the necessity to create social situation in which it will be possible for the existing social system to be legitimized as a historically founded and selfunderstandable. The industrial structure that is being established is not, nor it cannot be, a consequence of market rationality but particular coding of industrial sector that this sector defines as another nature, precisely, social super–nature. All main institutions strive to be shaped according to the model of main industrial institution, a factory, and a social totality is being presented as a technical community. This period has been characterized by drastic damages to the environment; but environmental endangering has not broken the framework of local disturbances in large Croatian cities.

In the period after 1990 there are tendencies to stabilize blind environmental practice from the former period. The author points to some critical points of delegitimizing these tendencies.

Key words: bureaucracy, environmental balance, Croatia, industry, market, modernization, rationality

BEITRAG ZUR VERGLEICHENDEN ANALYSE DES ÖKOLOGISCHEN HORIZONTS DER ERSTEN UND ZWEITEN KROATISCHEN MODERNISIERUNG

Ivan Rogić

Architektonische Fakultät Zagreb

Zusammenfassung

In der vorliegenden Arbeit analysiert der Autor die grundlegenden Unterschiede zwischen den zwei Hauptzeiträumen der kroatischen Modernisierung. Der Autor bezeichnet sie als "erste" und "zweite" kroatische Modernisierung. Die erste beschränkt sich auf den Zeitraum zwischen dem Kroatisch–ungarischen Abkommen und dem Ersten Weltkrieg (1868–1914), und die zweite auf die Zeit des Wirkens der sozialistischen Gesellschaftsordnung in Kroatien (1946–1990). Die erste Modernisierung (Bürokratisierung) auf den Prozeß des Ausbaus von Institutionen reduziert war. In seinem Verhältnis zur Natur, dieser Zeitraum keine besonders drastischen Störungen hervorgerufen hat. Im Gegenteil, bei der Städteplanung und der Landschaftspflege orientiert er sich an der Vorstellung der Umwelt als nationalen Ursprungsort.

Die zweite Modernisierung gründet sich nach Ansicht des Autors auf der Industrialisierung, die wiederum aus der Notwendigkeit hervorging, daß, die Gesellschaftsordnung eine soziale Situation schafft, in der sie sich als historisch begründete und selbstverständliche Gesellschaftsordnung legitimieren kann. Die entstandene Industriestruktur ist keine Folge der Marktrationalität, und kann es auch nicht sein, sondern eine Folge der besonderen Kodierung des Industriesektors, die dieser Sektor als zweite Natur, genauer gesagt, als gesellschaftliche Über–Natur definiert. Alle bedeutenden Institutionen der Gesellschaftsordnung bemüht sind, sich nach der Vorlage der industriellen Haupteinrichtung, der Fabrik, zu gestalten und die Gesellschaft in ihrer Gesamtheit als technische Gemeinschaft vorzustellen. Die ökologische Bilanz dieses Zeitraums setzt sich aus einer Reihe von Beispielen drastischer Umweltgefährdung zusammen. Aber wegen der Unfähigkeit der Industrie, sich als regionale Struktur zu formieren, sprengte die Umweltgefährdung nicht den Rahmen lokaler Störungen in kroatischen Großstädten.

Der Autor nennt auch einige kritische Standpunkte, die bei der Anfechtung der Rechtmäßigkeit dieser Tendenzen nützlich sind.

Grundbegriffe: Bürokratie, Industrie, Kroatien, Markt, Modernisierung, Rationalität, ökologische Bilanz